

<https://doi.org/10.70728/c.series.ped.v08.i09.076>

JADID MA‘RIFATPARVARLARI G‘OYALARI – YOSHLAR ONGINI MARGINAL MADANIYAT TA‘SIRIDAN HIMOYALASH OMILI SIFATIDA

Namozova Madina Toyir qizi

*Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti
tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllangan jadidchilik harakatining ma‘rifiy va ijtimoiy-falsafiy g‘oyalari yoshlar ongini marginal madaniyat ta‘siridan himoyalashning muhim omili sifatida tahlil qilinadi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov va Abdurauf Fitrat kabi jadid namoyandalarning ta‘lim, axloq, milliy o‘zlik va madaniy yangilanish haqidagi qarashlari bugungi globallashuv sharoitida yoshlarni begona va zararli g‘oyalar ta‘siridan asrashda dolzarb ahamiyat kasb etishi ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, ma‘rifat, marginal madaniyat, yoshlar tarbiyasi, milliy o‘zlik, globallashuv, axloqiy qadriyatlar.

XXI asr globallashuv jarayonlari insoniyat hayotining barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivoji, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy madaniyat mahsulotlarining cheksiz oqimi yoshlar ongiga bevosita va bilvosita ta‘sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, ma‘naviy mezonlarni nisbiylashtiruvchi, zo‘ravonlikni romantizatsiya qiluvchi, individualizmni mutlaq qadriyat darajasiga ko‘targan submadaniyatlar yoshlar tafakkurida ma‘naviy bo‘shliq hosil qilishi mumkin.

Marginal madaniyatning xavfi shundaki, u ko‘pincha erkinlik, mustaqillik yoki zamonaviylik niqobi ostida namoyon bo‘ladi. Natijada yoshlar ongida milliy o‘zlikdan begonalashish, tarixiy xotiradan uzilish, ma‘naviy qadriyatlarga befarqlik kuchayadi. Bu jarayon, ayniqsa, o‘z hayotiy pozitsiyasi va identifikatsiyasini izlayotgan o‘smir va yoshlar uchun sezilarli darajada ta‘sirchan bo‘ladi. Shu bois bugungi sharoitda yoshlarni himoyalashning eng samarali yo‘li - ularning ongida mustahkam ma‘naviy immunitetni shakllantirishdir. Bunday immunitet esa sun‘iy cheklovlar yoki taqiqlar orqali emas, balki ongli ma‘rifat, tanqidiy tafakkur va milliy o‘zlikni anglash orqali vujudga keladi. Aynan shu jihat jadid ma‘rifatparvarlari merosini bugungi kun uchun dolzarb qiladi.

Jadidchilik XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida yuzaga kelgan chuqur ma‘rifiy uyg‘onish harakati bo‘lib, u millatni tanazzuldan chiqarish, zamonaviy taraqqiyot yo‘liga olib chiqish va mustahkam ma‘naviy asos yaratishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan edi. Jadidlar nazarida jamiyat inqirozining asosiy sababi siyosiy qaramlikdan ham ko‘ra ko‘proq ma‘rifatsizlik, jaholat va eskicha tafakkur edi. Shu

bois ular islohotni avvalo ongni yangilashdan boshlash zarur deb bildilar. Jadidchilikning asosiy g‘oyasi — “usuli jadid” (yangi usul) ta’lim tizimini joriy etish orqali yosh avlodni zamonaviy fanlar, texnika, dunyoviy bilimlar va milliy qadriyatlar uyg‘unligida tarbiyalash edi. Ushbu yondashuv nafaqat maktab pedagogikasi sohasida, balki jamiyatning ijtimoiy va falsafiy hayotida ham chuqur ahamiyat kasb etdi. Jadidlar ta’limni yangilash orqali inson ongini rivojlantirish, tafakkurni kengaytirish va yoshlarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish zarurligini ta’kidlashdi. “Usuli jadid” ta’limi nafaqat ilmiy va texnikaviy bilimlarni o‘rgatishga qaratilgan bo‘lib, balki milliy madaniyat va qadriyatlarni saqlash, milliy o‘zlikni mustahkamlashga ham xizmat qilardi. Shu bilan birga, bu yondashuv yoshlarni zamonaviy dunyoqarash, demokratik qadriyatlar, ijtimoiy adolat va huquqiy ong bilan tanishtirishni maqsad qilgan edi. Ta’lim jarayonida eski uslubdagi qattiq va formal metodlar o‘rniga interaktiv, mantiqiy tafakkur va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi metodlar joriy etildi. Jadidchilik nafaqat pedagogik islohot, balki milliy o‘zlikni saqlagan holda modernizatsiya qilish konsepsiyasini ilgari surdi. Ular fikricha, jamiyatning taraqqiyoti va millatning kuchi faqat ilm-fan, madaniyat va ma’naviyat uyg‘unlashgan holda amalga oshishi mumkin. Shu sababli jadid maktablari faqat kitob o‘qitish bilan cheklanib qolmasdan, yoshlarni jamiyatdagi muammolarni anglashga, ularni hal qilishga va faol fuqarolik pozitsiyasini egallashga o‘rgatdi. Shu tariqa, jadidchilik harakati o‘zbek jamiyatida nafaqat ta’lim tizimini yangilash, balki yoshlar ongini shakllantirish, ularni zamonaviy dunyoga moslashtirish va milliy qadriyatlarni asrab-avaylash orqali taraqqiyotga tayyorlashda muhim pedagogik va ijtimoiy vazifalarni bajaruvchi markaz bo‘ldi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy jadidchilik harakatining nazariy va amaliy yetakchilaridan biri sifatida ta’lim tizimini tubdan isloh qilish zarurligini asoslab berdi. Uning fikricha, maktablar faqat diniy saboqlar bilan cheklanib qolmasligi, balki geografiya, tarix, matematika, tabiiyot kabi fanlarni ham o‘qitishi lozim edi. Behbudiy millat ravnaqi uchun dunyo tajribasini o‘rganish muhimligini ta’kidlar ekan, “zamona ilmini bilmagan millat boshqa millatlar soyasida qolib ketadi”, degan mazmunda fikr yuritadi. U yangi maktablarni ochish, darsliklar yaratish va matbuotni rivojlantirish orqali jamiyatni uyg‘otishga harakat qildi. Bu yondashuv yoshlar ongini keng fikrlashga, voqelikni tahlil qilishga va mustaqil qaror qabul qilishga o‘rgatishni ko‘zlagan edi.

Abdulla Avloniy esa jadidchilikni axloqiy-ma’naviy jihatdan boyitdi. Uning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari yoshlar tarbiyasi masalasini ilmiy-pedagogik asosda yoritgan muhim manbadir. Avloniy tarbiyani millat taqdiri bilan bog‘lab, “Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot masalasidir” deya, bu jarayonning strategik ahamiyatini ochib beradi. U komil insonni tarbiyalashda uch asosiy omilni ko‘rsatadi: ilm, axloq va vatanparvarlik. Avloniy nazarida axloqiy yetuklik bo‘lmasa, bilim ham, taraqqiyot ham samara bermaydi. Demak, jadidchilik faqat intellektual emas, balki ma’naviy islohot harakati ham edi.

Abdurauf Fitrat jadidchilikning falsafiy asoslarini yanada chuqurlashtirdi. U milliy o‘zlikni anglashni taraqqiyotning muhim sharti sifatida ko‘radi. Fitratning qarashlarida millatni uyg‘otish – bu avvalo tarixiy xotirani tiklash, milliy til va madaniyatni rivojlantirish, mustaqil tafakkurni shakllantirishdir. Uning asarlarida yoshlarni fikriy qullikdan ozod qilish,

ularni mustaqil, tanqidiy va ijodiy tafakkur egasiga aylantirish g‘oyasi ustuvor o‘rin tutadi. Fitrat uchun ma‘rifat – bu shunchaki savod emas, balki ongni uyg‘otish vositasidir.

Jadidchilik harakati shuningdek matbuot, teatr va adabiyot orqali ham keng ommani ma‘rifatga chorladi. Dramaturgiya va publitsistika orqali jamiyatdagi illatlar tanqid qilindi, yoshlar ongiga yangicha dunyoqarash singdirildi. Bu jihat jadidchilikni kompleks ma‘naviy-ma‘rifiy harakat sifatida namoyon etadi.

Umuman olganda, jadidchilikning ma‘rifiy mohiyati quyidagi tamoyillarda mujassam: ilm va ta‘limni millat taraqqiyotining bosh omili deb bilish; zamonaviy fan yutuqlarini milliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish; yoshlarni axloqiy barkamollik ruhida tarbiyalash; milliy o‘zlik va tarixiy xotirani mustahkamlash; jamiyatni isloh qilishni ongni isloh qilishdan boshlash.

Shu ma‘noda, jadidchilik harakati nafaqat tarixiy hodisa, balki bugungi kun uchun ham dolzarb bo‘lgan ma‘rifiy-falsafiy konsepsiyadir. Uning mohiyatida ma‘naviy yangilanish, intellektual taraqqiyot va milliy uyg‘onish g‘oyalari mujassam bo‘lib, ular yoshlar ongini turli zararli g‘oyaviy ta’sirlardan himoyalashda mustahkam nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Marginal madaniyat – jamiyatning ustuvor qadriyatlari va axloqiy me‘yorlaridan chetga chiqadigan, ko‘pincha ma‘naviy bo‘shliq, ijtimoiy adolatsizlik yoki identitet inqirozi natijasida shakllanadigan madaniy hodisadir. Bugungi globallashuv sharoitida internet va global media vositalari orqali turli ekstremistik, radikal, zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi yoki axloqiy bo‘lmagan g‘oyalar tez sur‘atlarda tarqalmoqda. Yoshlar esa psixologik jihatdan o‘zini anglash, jamiyatdagi o‘rnini topish va mustaqil pozitsiya shakllantirish bosqichida bo‘lganligi sababli bunday oqimlarga nisbatan sezgir qatlam hisoblanadi. Agar ularda mustahkam ma‘naviy tayanch va milliy identitet shakllanmagan bo‘lsa, marginal submadaniyatlar o‘ziga jalb etishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, muammoni taqiqlash yoki keskin rad etish orqali emas, balki ongli ma‘rifat asosida hal etish zarur. Aynan shu yerda jadid ma‘rifatparvarlarining konsepsiyasi samarali metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Jadidlar g‘oyasi asosida marginal madaniyatga qarshi kurash yo‘llari quyidagilar hisoblanadi. Jumladan:

1. Ma‘rifat orqali ongni mustahkamlash:

Mahmudxo‘ja Behbudiy millat taraqqiyotining asosini ilm va zamonaviy tafakkurda ko‘rgan. Uning fikricha, jaholat – har qanday tanazzulning ildizi. Marginal madaniyat ko‘pincha bilim yetishmasligi va tanqidiy tafakkur sustligi natijasida kuchayadi.

Shuning uchun jadidona yondashuvda kurashning birinchi bosqichi – ta‘lim sifatini oshirish, yoshlarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishdir. Tanqidiy tafakkurga ega yosh har qanday zararli g‘oyani tahlil qila oladi, uning asl mohiyatini anglaydi va ongli ravishda rad etadi.

2. Axloqiy tarbiya orqali ichki barqarorlikni ta‘minlash:

Abdulla Avloniy tarbiyani millat hayoti bilan tenglashtirgan. Uning ta‘kidlashicha, axloqiy poydevor mustahkam bo‘lmasa, tashqi ta’sirlar yosh ongini oson egallaydi. Marginal madaniyat ko‘pincha axloqiy relativizm – “hamma narsa mumkin” degan qarashni singdiradi. Jadidona konsepsiya esa aniq axloqiy mezonlarga, vijdon va mas’uliyat tuyg‘usiga tayanadi.

Demak, yoshlar bilan ishlashda faqat bilim berish emas, balki axloqiy qadriyatlarni ongli ravishda shakllantirish muhimdir.

3. Milliy identitetni mustahkamlash:

Abdurauf Fitrat milliy o‘zlikni anglashni taraqqiyotning asosiy sharti deb bilgan. Uning qarashlariga ko‘ra, o‘z tarixini, tilini va madaniyatini bilmagan avlod begona g‘oyalarga tez beriladi. Marginal submadaniyatlar ko‘pincha yoshlarni o‘z ildizlaridan uzoqlashtirish orqali ta’sir doirasiga oladi. Shuning uchun jadidlar taklif etgan yo‘l – tarixiy xotirani tiklash, milliy madaniyatni chuqur o‘rganish va unga nisbatan g‘urur tuyg‘usini shakllantirishdir. Bu yoshda ichki tayanchni kuchaytiradi.

4. Zamonaviylikni inkor etmasdan, uni boshqarish:

Jadidlar G‘arb ilm-fanini o‘rganishni targ‘ib qilgan, biroq ma’naviy qadriyatlarni saqlagan holda. Ular modernizatsiyani ma’naviyatsizlik bilan tenglashtirmagan. Bugungi kunda ham marginal madaniyatga qarshi kurashish zamonaviylikni inkor etish orqali emas, balki uni ongli ravishda qabul qilish orqali amalga oshiriladi. Internet, media va global madaniyatdan butunlay voz kechish mumkin emas; muhim jihat - ularni tanqidiy va maqsadli iste’mol qilish madaniyatini shakllantirishdir.

5. Ijtimoiy faollik va mas’uliyatni oshirish:

Jadidlar yoshlarni jamiyat hayotida faol bo‘lishga, islohotlarda ishtirok etishga chaqirganlar. Ijtimoiy faolligi yuqori bo‘lgan yosh destruktiv oqimlarga kamroq beriladi, chunki u o‘z energiyasini ijobiy maqsadlarga yo‘naltiradi. Demak, jadidona yondashuvda kurashning muhim omili – yoshlarni ijtimoiy loyihalar, ilmiy izlanishlar va madaniy tashabbuslarga jalb etishdir.

Jadid ma’rifatparvarlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy muammolarni zo‘ravonlik yoki keskin cheklovlar orqali hal etib bo‘lmaydi. Ular jamiyatni isloh qilishni ongni isloh qilishdan boshlaganlar. Shu bois marginal madaniyatga qarshi kurashda ham asosiy yo‘l – yoshlar ongida ma’naviy immunitetni shakllantirishdir. Bu immunitet quyidagi elementlardan iborat bo‘lishi lozim:

tanqidiy tafakkur;
mustahkam axloqiy mezon;
milliy identitet;
ijtimoiy mas’uliyat;
zamonaviy bilim va ko‘nikmalar.

Xulosa qilib aytganda, marginal madaniyat yoshlar ongiga tashqi tahdid sifatida namoyon bo‘lishiga qaramay, unga qarshi kurashishda eng samarali vosita – ichki barqarorlikni mustahkamlashdir. Bu barqarorlik nafaqat shaxsiy axloqiy va ma’naviy mustahkamlikni, balki jamiyatdagi ijtimoiy me’yorlar va qadriyatlar tizimini ham qamrab oladi. Jadid ma’rifatparvarlari ilgari surgan ma’rifiy-axloqiy konsepsiya aynan shunday ichki barqarorlikni shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, u yoshlarni ongli, tafakkurli va ijtimoiy mas’uliyatga ega shaxslar sifatida tarbiyalashga xizmat qilgan. Jadidona yondashuvning markazida ilm-fan, axloqiy qadriyatlar, milliy o‘zlik va zamonaviy tafakkur uyg‘unligi turadi. Ushbu uyg‘unlik yoshlar ongini nafaqat zararli g‘oyalardan, ekstremistik va marginal submadaniyatlar ta’siridan himoya qiladi, balki ularni tanqidiy fikrlashga, mustaqil qaror

qabul qilishga va jamiyat rivojiga faol hissa qo‘shishga tayyorlaydi. Shuningdek, ichki barqarorlikni shakllantirish orqali yoshlar o‘z madaniy va milliy ildizlarini anglab, globalizatsiya sharoitida ham o‘z qadriyatlarini saqlab qolish imkoniga ega bo‘ladi. Bugungi kunda ham jadidona pedagogik va ma’naviy yondashuvlar yoshlar tarbiyasida dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib, ular nafaqat ma’rifiy va axloqiy tarbiya, balki jamiyatdagi ijtimoiy birlashuv, hamjihatlik va madaniy uyg‘unlikni ta’minlash vositasi sifatida xizmat qilmoqda. Shu tariqa, marginal madaniyatga qarshi samarali kurash yoshlarning ongini mustahkamlash, ularni ma’naviy jihatdan barkamol va zamonaviy dunyoqarashga ega shaxslar qilib tarbiyalash orqali amalga oshiriladi, bu esa milliy taraqqiyot va jamiyat barqarorligining muhim omili sifatida ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

- 1 N. Karimov. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999.
2. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999.
3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000.
4. Munavvarqori Abdurashidxonov. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2003.
5. B. Qosimov. Jadidchilik harakati va milliy uyg‘onish. – Toshkent: Fan, 2004.
6. S. Olimov. Jadidchilik: islohot, yangilanish va taraqqiyot. – Toshkent: Akademnashr, 2011.
7. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: “Yoshlar nashriyot uyi”, 2018.